

Research Paper

Reflecting the Socio-Political Conditions of Tunisian and Iranian Muslims in the Poems of Abolqasem Al-Shabi and Mirzadeh Eshghi and Explaining its Geopolitical Dimensions

Mohammad Ehsan Rahmani¹, Zahra Khosravi^{*2}, Abdolhossein Farzad³

1. PhD student, Department of Arabic Language and Literature, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Associate Professor, Research Group of Interdisciplinary Research, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

PP: 395-408

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *Abolqasem Al-Shabi, Mirzadeh Eshghi, Socio-Political Themes, Tunisia And Iran.*

Abstract

This article examines the reflection of socio-political conditions and the Islamic lifestyle of Tunisian and Iranian Muslims in the poems of Abolqasem al-Shabi and Mirzadeh Eshghi. For this purpose, the socio-political conditions of the era of these two poets are explained first, and then the commonalities and differences of the socio-political themes of their poems are presented (separately and by mentioning the names of the poems in which the aforementioned themes are used). It is worth mentioning that this research is divided into the category of basic theoretical research and the data has been analyzed based on the American school and through qualitative analysis. On the other hand, the typology of the styles of the written works of traditional lifestyle studies, the written works of lifestyle studies with different bases and tendencies of thinkers have also created different styles, and the introduction of these styles is a discovery of these different bases and tendencies. For example, some elders have come to these topics with the tendency to express the practical life of the innocents (PBUH). (Allameh Tabataba'i in Sunan al-Nabi) and some scholars have placed their works in the same hadith communities. they said. (Tabarsi in Makaram al-Akhlaq and Faiz Kashani in Mahjah al-Bayda) that each of these is in accordance with the foundations of thought and tendencies.

Citation: Rahmani, M. E., Khosravi, Z., & Farzad, A. H. (2024). **Reflecting the Socio-Political Conditions of Tunisian and Iranian Muslims in the Poems of Abolqasem Al-Shabi and Mirzadeh Eshghi and Explaining its Geopolitical Dimensions.** *Geography(Regional Planning)*, 13 (Special Issue 1), 395-408.

DOI: 10.22034/jgeoq.2024.195854.2041

* **Corresponding author:** Zahra Khosravi **Email:** khosravivamakani@gmail.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

Throughout history, close social relations between Iranians and Arabs have led to shared intellectual orientations. These intellectual commonalities were further amplified in the early 20th century due to the turmoil and upheavals caused by World War I and II, resulting in increased similarities in the political and social landscapes of the region. This convergence was not limited to intellectual realms but also permeated literature, notably evident in the emergence of social-political themes in poetry. Lifestyle, a contemporary and strategic topic, remains challenging for researchers despite various definitions in societal and cultural literature. One definition of lifestyle describes it as the depiction or prescription of human states, speech, and behavior across all aspects of life. Islam, as the final divine religion and the most comprehensive program for human well-being, offers a universal and timeless worldview. It emphasizes the importance of planning for daily matters and life issues as part of human well-being. Islamic teachings cover all aspects of life, providing principles or practical solutions in various domains. During this period, literature saw notable innovations in both content and expression. Poets like Abu al-Qasim al-Shabi and Mirzaadeh Eshghi, contemporaries in Arabic and Persian literature respectively, used their art to address social-political challenges and strive to overcome the unfavorable conditions of their time. This paper will explore the social and political conditions of the era of these poets and categorize the social-political themes in their works.

Methodology

To examine the reflection of the social and political conditions of Muslims in Tunisia and Iran in the poetry of Aboul-Qacem Echebbi and Mirzadeh Eshghi, and to elucidate its geopolitical dimensions, this study will employ qualitative content analysis. Initially, the research will involve a detailed examination and analysis of the poetry of both poets to identify and categorize the social and political themes that reflect the societal and political contexts of their times. These themes

will then be analyzed within the historical, cultural, and geopolitical contexts of both countries to understand the reciprocal influences between social-political conditions and literary content. To elucidate the geopolitical dimensions, the study will focus on historical and political developments related to Tunisia and Iran in the early 20th century, and the impact of these developments on the literature and art of both nations. Utilizing historical sources, literary works, and relevant scholarly articles, this research aims to provide a comprehensive analysis of how social-political conditions influenced the poetry of these two poets and to gain a deeper understanding of their geopolitical implications.

Results and Discussion

To understand the political and social conditions of Aboul-Qacem Echebbi's time, it is essential to review the history of Tunisia starting about 400 years before his birth. During this period, the Ottoman Empire had a significant presence in North Africa, particularly in Tunisia. The empire influenced many European naval powers through its naval prowess and commanders like Khair al-Din Barbarossa. In the 16th century, Ahmed Bey of the Hafsid dynasty sought Ottoman help and later fled to Spain. The Ottomans liberated Tunisia in 1574, and Sinan Pasha annexed it to the empire. Although the Ottoman administration and finances were restructured, internal conflicts arose, such as those involving Osman Dey, who initially contributed to Tunisia's economic prosperity but faced challenges from 1599 onward. Following his death in 1611, his successors continued development until 1705, when Hussein Bey took hereditary control. Subsequent internal conflicts and changes in leadership continued until the early 19th century, impacting Tunisia's development and governance. Mirzadeh Eshghi's era in Iran was marked by significant historical events, including the Constitutional Revolution and unfavorable foreign treaties leading to territorial losses. The Qajar period, during which Eshghi lived, was characterized by both progress and decline. Historians debate whether Qajar Iran was dynamic and evolving or stagnant and weakened. Eshghi's lifetime coincided with the reigns of four Qajar kings,

reflecting a period of significant upheaval and reform attempts. The era was fraught with political instability, economic challenges, and societal issues, necessitating collective social capital and reform efforts to address the adverse conditions and promote progress.

Conclusion

Based on the analysis, it can be concluded that Abu al-Qasim al-Shabi was a reformist poet who sought to enhance social awareness and create the conditions for societal transformation in Tunisia. His poetry clearly reflects that his concerns were not confined to Tunisia alone but aimed at broader, global change. The vision he offers is not limited to a specific geographic region but seeks widespread transformation. In contrast, Mirza

Ghasem Eshghi was a revolutionary poet who, facing the severe challenges of his time, emphasized the use of direct power and violence as a solution, rather than gradual reforms. His poetry reveals a strong focus on the problems of Iranian society and its social capital. Readers of Eshghi's work might feel they are studying a rhythmic and rhymed historical account of Iran's events from 1894 to 1924. Despite the differing approaches of these two poets, it is evident that both dedicated their poetry to addressing the social issues of their times and striving to achieve their vision of an ideal society. Their commitment to societal change, though pursued through different methods, remains a significant aspect of their work.

References

1. Adamiyat, F. (1977). *The Idea of Progress and the Rule of Law (Sefa Salar Era)*. Tehran: Sepah Printing House. [In Persian]
2. Afary, J. (2006). *The Constitutional Revolution of Iran: 1905-1911* (Translated by R. Rezaei). Tehran: Bistoun. [In Persian]
3. Ajoudani, M. (2003). *Ya marg ya tajaddod [Life or Modernity]*. Tehran: Akhtaran. [In Persian]
4. Aqqad, S. (1993). *Al-Maghrib al-Arabi fi al-Tarikh al-Hadith wa al-Mu'asir [The Arab Maghreb in Modern and Contemporary History]* (6th ed.). Egypt: Maktabat al-Anjlo al-Misriyya. [In Arabic]
5. Arqash, D., Jamal ibn Taher, & Abdulhamid Arqash. (2003). *Al-Maghrib al-Arabi al-Hadith min Khilal al-Masadir [Modern Arab Maghreb Through Sources]*. Beirut: Markaz al-Nashr al-Jami'i. [In Arabic]
6. Arslan, S. (1957). *Al-Halal al-Sindasiya fi al-Akhbar wa al-Athar al-Sindasiya [The Sindhi Robes in News and Sindhi Effects]*. Marrakech: Al-Maktaba al-Tijariyya al-Kubra. [In Arabic]
7. Aryanpur, Y. (2008). *From Saba to Nima: A History of 150 Years of Persian Literature*. Tehran: Zawar Publications. [In Persian]
8. Beyrami, M. (1923). *Safwat al-I'tibar bi-Mustawda' al-Amsar wa al-Aqtar [The Quintessence of Consideration in the Repository of Cities and Lands]*. Egypt: Al-Matba'a al-'Ilamiya. [In Arabic]
9. Haeri, A. (1994). *The Century of Mirzadeh Eshghi's Birth*. Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]
10. Ibn Abi Dhi'af, A. (1999). *Ittihaf Ahl al-Zaman bi-Akhbar Muluk Tunis wa 'Ahd al-Aman [The Gift of the Age with the News of the Kings of Tunisia and the Covenant of Security]*. Beirut: Al-Dar al-'Arabiyya lil-Kitab. [In Arabic]
11. Ibn Abi Dinar, A. (1908). *Al-Mu'nis fi Akhbar Ifriqiya wa Tunis [The Comfort in the News of Africa and Tunisia]*. Tunis: Al-Matba'a al-Dawliyya al-Tunisiyya. [In Arabic]
12. Jomaa, S. A. (1977). *Al-Maghrib al-Arabi al-Kabir fi al-Asr al-Hadith [Greater Arab Maghreb in the Modern Era]*. Cairo: Al-Anjlo al-Misriyya. [In Arabic]
13. Jumai, A. (2007). *Al-Dawla al-Othmaniyya wa al-Maghrib al-Arabi [The Ottoman State and the Arab Maghreb]*. Cairo: Dar al-Fikr al-Arabi. [In Arabic]
14. Krou, A. (1954). *Al-Shabi, Hayatuhu wa Shi'ruhu [Al-Shabi, His Life and Poetry]* (2nd ed.). Beirut: Al-Maktaba al-'Ilmiyya. [In Arabic]
15. Krou, A. M. (1984). *Dirasat 'an al-Shabi [Studies on al-Shabi]* (2nd ed.). Tunis: Al-Dar al-'Arabiyya lil-Kitab. [In Arabic]
16. Marzouki, M. (1973). *Sira' ma' al-Himaya [Conflict with the Protectorate]*. Tunis: Dar al-Kutub al-Sharqiyya. [In Arabic]
17. Mazali, M. S. (1969). *Watha'iq Tunisiyya [Tunisian Documents]*. Tunis: Al-Dar al-Tunisiyya lil-Nashr. [In Arabic]
18. Qaniyaj, J. (2012). *Usul al-Himaya al-Faransiyya 'ala Tunis 1861-1881 [The*

- Origins of French Protection over Tunisia 1861-1881] (Translated by A. Ben Youssef & M. Mohsen al-Bawab). [In Arabic]
19. Salama, B. (1967). Thawrat Ali ibn Ghazaham [The Revolution of Ali ibn Ghazaham]. Tunis: Al-Dar al-Tunisiyya lil-Nashr. [In Arabic]
  20. Sanusi, Z. A. (1956). Abdul Qasem al-Shabi: Hayatuhu wa Adabuhu [Abdul Qasem al-Shabi: His Life and Literature]. Tunis: Dar al-Kutub al-Sharqiyya. [In Arabic]
  21. Sayyid, M. (2000). Tarikh Dawal al-Maghrib al-Arabi [History of the Arab Maghreb States]. Egypt: Shabab al-Jam'iyya. [In Arabic]
  22. Shabi, A. (2008). Mudhakkirat [Memoirs]. Egypt: Hindawi. [In Arabic]
  23. Shamim, A. (2005). Iran during the Qajar Dynasty (13th Century and First Half of the 14th Century) (3rd ed.). Tehran: Zaryab Publications. [In Persian]
  24. Shamim, A. (2009). History of Iran: The Afshar, Zand, and Qajar Periods (2nd ed.). Tehran: Jami Publications. [In Persian]
  25. Tamimi, A. J. (1972). Buhtuth wa Watha'iq fi al-Tarikh al-Maghrebi [Researches and Documents in Maghreb History]. Tunis: Al-Dar al-Tunisiyya lil-Nashr. [In Arabic]
  26. Timuri, E. (1953). The Era of Ignorance or the History of Privileges in Iran. Tehran: Eghbal Printing. [In Persian]
  27. Zarkali, K. (2002). Al-A'lam [The Celebrities]. Beirut: Dar al-'Ilm lil-Malayin. [In Arabic]

مقاله پژوهشی

بازتاب شرایط اجتماعی - سیاسی مسلمانان در حوزه جغرافیایی تونس و ایران در اشعار ابوالقاسم الشابی و میرزاده عشقی و تبیین ابعاد ژئوپلیتیک آن

محمد احسان رحمانی: دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات عرب، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

زهرا خسروی ومکانی*: دانشیار، گروه زبان و ادبیات عرب، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

عبدالحسین فرزاد: دانشیار، گروه پژوهشی تحقیقات میان رشته‌ای، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>شماره صفحات: ۳۹۵-۴۰۸</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> 	<p>این مقاله به بررسی بازتاب شرایط اجتماعی - سیاسی و سبک زندگی اسلامی مسلمانان تونس و ایران در اشعار ابوالقاسم الشابی و میرزاده عشقی می‌پردازد. به همین منظور ابتدا شرایط اجتماعی-سیاسی دوران این دو شاعر تبیین شده و پس از آن وجوه اشتراک و افتراق مضامین اجتماعی-سیاسی شعر آن دو (به تفکیک و با ذکر نام اشعاری که مضامین مذکور در آن به کار رفته) مطرح می‌گردد. شایان ذکر است این پژوهش در دسته پژوهش‌های بنیادی نظری تقسیم‌بندی می‌گردد و داده‌ها براساس مکتب آمریکایی و از طریق تحلیل کیفی بررسی شده‌اند. از سوی دیگر، گونه‌شناسی سبک‌های آثار مکتوب مطالعات سنتی سبک زندگی آثار مکتوب مطالعات سبک زندگی با مبانی و گرایش‌های گوناگون اندیشمندان سبک‌های متفاوتی نیز ایجاد کرده است که معرفی این سبک‌ها کاشف از این مبانی و گرایش‌های متفاوت است. برای مثال برخی از بزرگان با گرایش بیان سیره عملی معصومین (ع) به سراغ این مباحث آمده‌اند. (علامه مجلسی در حلیه المتقین) و سخن از سنن و آداب یکی از معصومین (ع) را محور پژوهش‌های خود قرار داده‌اند. (علامه طباطبایی در سنن النبوی) و برخی از محدثان اثر خود را در همان جوامع حدیثی خود جای داده‌اند. (ثقه الاسلام کلینی در کافی و شیخ حر عاملی در وسائل الشیعه) و برخی دیگر از اندیشمندان ضمن مباحث اخلاق از مسایل سبک زندگی سخن گفته‌اند. (طبرسی در مکارم الاخلاق و فیض کاشانی در محجه البیضاء) که هر یک از اینها مطابق با مبانی اندیشه و گرایش‌های علمی ایشان بوده است. در پایان مشخص می‌گردد که گرچه دو شاعر هنر خویش را وقف تبیین معضلات اجتماعی زمانه خویش و تلاش جهت ترغیب جامعه برای گذار از شرایط نامساعد نموده‌اند، شباهت و تفاوت‌هایی در مضامین اجتماعی - سیاسی اشعار ایشان به چشم می‌خورد، که به تفکیک بیان می‌گردند. در پایان، طبق تحلیل داده‌ها نتیجه گرفته می‌شود که شابی شاعری اصلاح طلب و عشقی شاعری انقلابی است.</p>

استناد: رحمانی، محمد احسان؛ خسروی ومکانی، زهرا؛ فرزاد، عبدالحسین (۱۴۰۲). بازتاب شرایط اجتماعی - سیاسی مسلمانان در حوزه جغرافیایی تونس و ایران در اشعار ابوالقاسم الشابی و میرزاده عشقی و تبیین ابعاد ژئوپلیتیک آن. فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، دوره ۱۳ (ویژه‌نامه ۱)، ۳۹۵-۴۰۸.

DOI: 10.22034/jgeoq.2024.195854.2041

مقدمه

از دیر باز روابط تنگاتنگ اجتماعی میان ایرانیان و عرب‌ها برقرار بوده که منجر به جهت‌گیری‌های فکری مشترکی میان ایشان گردیده است. این اشتراکات فکری در اوایل قرن ۲۰ به سبب نابسامانی و آشفتگی‌های سیاسی-اجتماعی ناشی از جنگ جهانی اول و دوم بیشتر شد که زمینه ساز شباهت بیش از پیش فضای حاکم بر کشورهای منطقه گردید. این شباهت‌ها در محدوده اندیشه محصور نگردید و حوزه ادبیات را نیز درنوردید که از نتایج آن می‌توان به ظهور چشمگیر مضامین اجتماعی - سیاسی در شعر اشاره کرد. سبک زندگی یکی از مباحث نوین و راهبردی عصر حاضر است و در حقیقت با وجود تعاریف متفاوتی که در ادبیات جامعه و فرهنگ از آن آمده است همچنان پژوهشگران در وادی تعریف و تفسیر این مفهوم با مشکلات فراوانی روبرو هستند. در تعریفی از سبک زندگی آمده است: توصیف یا تجویز حالات و گفتارها و رفتارهای انسانی در همه ساحت‌های زندگی را سبک زندگی گویند. دین مبین اسلام آخرین دین الهی و کاملترین برنامه تأمین‌کننده سعادت دنیا و آخرت بشر است. جهان بینی آن فرامکانی و فرازمانی یعنی جهان شمول و جاودانه است. از ارکان تأمین سعادت انسان برنامه ریزی برای امور روزمره و مسایل زندگی است. معارف اسلامی تمام ابعاد زندگی را شامل می‌شود و در یکایک این مسایل مبنا یا اصل یا راهکار عملی ارائه می‌دهد. سبک زندگی با کلید واژه‌های ادب و سنت در منابع اصیل اسلامی قابل پیگیری است و در حوزه اخلاق و احکام نیز علاوه بر آداب و سنن می‌توان در جستجوی مسایل و معارف آن بود. ادبیات این دوره، چه از حیث محتوا و چه از لحاظ بیان، تازگی‌هایی پیدا کرد که در دوران گذشته خبری از آن نبود. در این برهه شاهد ظهور شاعرانی هستیم که آیین تمام‌نمای این تحولات بودند. از آن جمله می‌توان به ابوالقاسم الشابی، شاعر معاصر دنیای عرب، و میرزاده عشقی، شاعر معاصر ادبیات فارسی، اشاره کرد که هنر خویش را در راستای بیان مضامین اجتماعی - سیاسی و تلاش برای گذرا از شرایط نامساعد زمان خویش به کار گرفتند و بخش به سزایی از شعر خود را به این موضوع اختصاص دادند. در این مقاله علاوه بر بررسی شرایط اجتماعی و سیاسی حاکم در زمان این دو شاعر، به استخراج و دسته‌بندی مضامین اجتماعی - سیاسی در آثار ایشان خواهیم پرداخت.

ابوالقاسم الشابی

کرو، ابوالقاسم محمد. (۱۹۹۴). الشابی. تونس: دار المغرب العربی.

ابوالقاسم کرو در ۶ جلد سعی نموده تصویر جامعی از شابی ارائه داده و راه را برای پژوهشگران علاقمند به این شاعر تونسی هموار نماید. کرو به خاطر تالیف این اثر موفق به دریافت جایزه عبدالعزیز سعود در زمینه شعر گردید. هر یک از مجلدات به یک موضوع اختصاص دارد که به شرح زیر می‌باشد:

الف) جلد اول: کتاب أغانی الحیاة، کتاب الخیال الشعری عند العرب، خاطرات (ب) جلد دوم: نامه‌های شابی، آثار منثور شابی (ج) جلد سوم: در این مجلد آنچه که دیگران درخصوص شابی نوشته‌اند، را گردآوری نموده است. مطالب این مجلد ذیل ۷ بخش تدوین گردیده عبارتند از: آنچه در زمان حیات شابی درباره نوشته شده است، آنچه پس از درگذشت وی نگارش یافته است، آنچه در بزرگداشت‌ها و یادواره‌های مربوط به او تالیف گردیده است، آنچه که درباره شخصیت و زندگی شخصی و فرهنگی وی نگارش یافته است، آنچه که درباره شعر وی تالیف گردیده است، آنچه درباره کتاب الخیال او نوشته شده است، اشعاری که در رثای وی سروده شده است (د) جلد چهارم: شامل نامه‌هایی است که با موضوع ابوالقاسم الشابی با ادیبان و شخصیت‌های برجسته فرهنگی رد و بدل نموده است. (ه) جلد پنجم: کرو در این جلد ۱۷۲۸ منبع درخصوص شابی را معرفی کرده است. (و) جلد ششم: به عکس‌ها شابی و تصاویر دست‌نوشته‌های برجای مانده از او اختصاص دارد.

کرو، ابوالقاسم. (۱۹۵۴). الشابی: حیاة و شعره (الطبعة الثانية). بیروت: المكتبة العلمية و مطبعتها.

کتاب به دو بخش کلی زندگی نامه و شعر شابی تقسیم می‌گردد. در بخش اول پس از توضیح درخصوص حرکت ادبی تونس به زندگی نامه شابی می‌پردازد. شابی در همین بخش درباره قدرت شاعری شابی نیز اظهار نظر کرده است. نویسنده بخش دوم را به

گزیده ای از متون نظم و نثر شابی اختصاص داده است. کرو اشعار را در ذیل دو عنوان که عبارتند از: اشعاری که پیش از ۲۰ سالگی سروده شده اند و اشعاری که پس از بیست سالگی سروده شده اند، تقسیم بندی کرده است. هر چند که بخش اول کتاب حاوی اطلاعات کلی و مفیدی درخصوص بیوگرافی شابی است اما اهمیت کتاب به بخش هایی بر می گردد که کرو درخصوص جریان فرهنگی حاکم بر تونس و نقش شابی در آن صحبت نموده است. کرو، ابوالقاسم محمد . (۱۹۸۴). *دراسات عن الشابی (الطبعة الثانية)* . تونس : الدار العربية للكتاب این کتاب از چند جهت دارای اهمیت است .

الف) نویسنده به جمع آوری آراء شخصیت های برجسته فرهنگی درخصوص شابی پرداخته است. ب) صاحب نظران توسط نویسنده به دو دسته ی "المغرب العربي" و "المشرق العربي" تقسیم بندی گردیده اند که همین موضوع به پژوهشگر کمک می کند تا تأثیر شابی بر جهان عرب و بازتاب فعالیت های فرهنگی او در این پهنه را بهتر رصد کند. ج) بخش هایی از کتاب دارای نکاتی است که حائز اهمیت است و به علاقمندان این شاعر در پیمودن مسیر صحیح شناخت او کمک شایانی می کند. برای نمونه می توان به مقاله "کیف ندرس الشابی" اثر دکتر محمد فرید غازی اشاره کرد.

طریفی، یوسف عطا . (۲۰۰۹) . ابوالقاسم الشابی: حياته وشعره . اردن : الأهلية للنشر و التوزيع . نویسنده در مقدمه کتاب دلیل نگارش این اثر را فقدان اثری جامع درخصوص این شاعر تونسوی بیان می کند. طریفی در بخش اول کتاب پس از بررسی همه جانبه ی زندگی نامه شابی به مهمترین پژوهش های صورت گرفته درخصوص شابی اشاره می کند. در بخش دوم اشعار شابی را بر حسب سال سرایش دسته بندی نموده که کمک شایانی به پژوهشگران در تحلیل اشعار می نماید. به نظر می رسد که بخش دوم به خاطر دسته بندی صورت گرفته، مهمترین بخش کتاب است.

نقاش، رجاء . (۲۰۰۴) . ابوالقاسم الشابی: شاعر الحب و الثورة . قاهره : اطلس للنشر و الإنتاج الإعلامي . این اثر نیز به دویخش کلی تقسیم می گردد. در بخش اول نویسنده در ۹ باب درخصوص شابی صحبت کرده است و در بخش دوم گزیده ای از اشعار او را بیان نموده است. هر چند در مطالب بخش اول به نکات قابل توجهی بر می خوریم، اما به علت عدم ارجاع دهی اکثر مطالب و نقل قول از اشخاص مختلف بدون اشاره به منبع و مآخذ قابل اعتماد، نمی توان به این اثر به عنوان کتابی پژوهشی اعتماد کرد.

عبدالهادی، حاجی محمد . (۱۹۸۷) . مع الشابی فی دیوانه . اردن : دار الفكر . نویسنده هدف از نگارش این کتاب را بیان مطالب جدید اشعار شابی که تا زمان نویسنده کسی به آنها اشاره نکرده، بیان می کند. سپس بر اساس موضوع به بررسی اشعار دیوان شابی پرداخته است. هر چند نویسنده ادعاء می کند که مطالب جدیدی را مطرح خواهد کرد اما در این موضوع موفق نبوده است.

بحری، مصطفی الحبيب . (۱۹۶۰) . الشابی: النبی المجهول . بی-جا : دار الیقظة العربية . بحری به صورت مختصر به زندگی نامه شابی پرداخته و پس از بررسی شرایط فرهنگی - ادبی تونس در چند بخش به بررسی تأثیر و تأثیر شابی از / بر اجتماع پرداخته و از این لحاظ دارای اهمیت ویژه ای است. با توجه به زمان انتشار کتاب (۱۹۶۰م) مطالب آن در حوزه مضامین اجتماعی سیاسی در اشعار شابی دارای اهمیت است .

سنوسی، زین العابدین . (۱۹۵۶) . ابوالقاسم الشابی: حياته و أدبه . تونس : دار الکتب الشرقيّة این اثر از دو جنبه حائز اهمیت استو اولاً نویسنده از فعالان فرهنگی تونس بوده که رابطه صمیمانه ای با ابوالقاسم الشابی داشته است. ثانیاً به علت روابط تنگاتنگ و دوستانه نویسنده با شابی کتاب حاوی اطلاعاتی است که در منابع دیگر در دسترس نیست.

میرزاده عشقی

یزدانی ، زینب . (۱۳۹۴) . آشنایی با میرزاده عشقی . تهران: تیرگان

از آنجا که ناشر اظهار نموده این کتاب برای آشنایی جوانان و نوجوانان تهیه گردیده طبیعتاً تنها برای آشنایی اجمالی با میرزاده عشقی مفید است .

علی‌بابایی ، داود . (۱۳۸۳) . گفته‌های میرزاده عشقی . تهران: امید فردا

این کتاب علی رغم نکات تازه ای که درخصوص میرزاده عشقی مطرح می کند به دلیل عدم ارجاع و ذکر منابع و ماخذ، از لحاظ پژوهشی قابل توجه نیست.

علی‌بابایی ، داود . (۱۳۹۲) . جامعه، فرهنگ و سیاست در مقالات و اشعار سه شاعر انقلابی (ایرج میرزا - فرخی یزدی - میرزاده عشقی). تهران: امید فردا

بخش سوم کتاب که مربوط به میرزاده عشقی می باشد به دو بخش تقسیم می گردد. در بخش اول به زندگی نامه شاعر پرداخته و در ادامه چند مقاله از اشخاص مختلف که درخصوص عشقی نگارش یافته، آورده شده است. بخش دوم به گزیده ای اشعار میرزاده عشقی اختصاص داده شده است. در بخش اول نویسنده مطالب تازه ای درخصوص عشقی بیان می کند که در منابع دیگر اثری از آنها نیست اما به دلیل اینکه هیچ منبعی را برای گفته های خود معرفی نمی کند. در کل با توجه به ضعف شدید کتاب از لحاظ منابع و ماخذ، اثر قابل اعتماد و درخور توجه نیست.

نصراللهی ، منیژه . (۱۳۸۸) . میرزاده عشقی . تهران: مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان
کتاب برای گروهی سنی نوجوانان تألیف گردیده و صرفاً برای آشنایی کلی با شاعر مناسب است.

نراقی ، سولماز . (۱۳۸۸) . میرزاده عشقی . تهران: ثالث

قائد، محمد . (۱۳۸۰) . میرزاده عشقی: سیمای نجیب یک آنارشیست . تهران: طرح نو

نویسنده در ۵ فصل به معرفی عشقی و نقد و بررسی عقاید وی پرداخته است. این اثر از لحاظ دقت در ارجاع دهی، استفاده از منابع دست اول و رعایت اصول پژوهش و اعمال اصل بی طرفی در تحلیل ها جزء بهترین آثاری است که با موضوع میرزاده عشقی تألیف گردیده است .

در مورد بررسی تطبیقی تأثیر مسائل سیاسی - اجتماعی بر اشعار دو شاعر مذکور، تاکنون هیچ مقاله و یا پایان نامه ای به صورت مستقل انجام نشده است و بر این اساس این پژوهش اثری نو و درخور تحقیق به حساب می آید. ۵-۲ اهداف

الف- تبیین نقش فضای حاکم بر دو جامعه ایرانی و عربی در جهت دهی به مضامین اجتماعی - سیاسی ابوالقاسم الشابی و میرزاده عشقی

ب- بیان وجوه اشتراک و افتراق مضامین اجتماعی سیاسی در شعر ابوالقاسم الشابی و میرزاده عشقی

میرزاده عشقی

سید محمدرضا کردستانی فرزند سید ابوالقاسم کردستانی، در ۲۰ آذر ۱۲۷۳ ش در همدان به دنیا آمد(حائری، ۱۳۷۳: ۲). ابتدا در مکتب های محلی و از هفت سالگی در مدارس «الفت» و «آلیان» تهران به تحصیل پرداخت و علاوه بر زبان فارسی، فرانسه را آموخت و همین باعث شد قبل از فارغ التحصیلی به عنوان مترجم نزد یک بازرگان فرانسوی کار کند(همان). وی در هفده سالگی درس و مدرسه را رها کرد(بابائی، ۱۳۸۴: ۲۲۵).

ویژگی های شخصیتی و اخلاقی

در مواجهه با عشقی با چند سیما روبرو می شویم اما در مجموع می توان او را خوش مشرب، نیکو خصال و بی اعتنا به مادیات معرفی کرد. جوانی میهن پرست، خونگرم و پیوسته بی قرار که زن و فرزندی نداشت و با کمک های پدر، خانواده، یاران و آزادیخواهان و بالأخره از درآمد نمایش های خود، گذران زندگی می کرد، در آخرین کابینه نخست وزیری مشیرالدوله، از طرف وزارت کشور به ریاست شهرداری اصفهان انتخاب گردید، ولی نپذیرفت که نشان از بی او اعتنایی او به جاه و مقام دارد (بابایی،

۱۳۸۴: ۳۲؛ آیین پور، ۱۳۸۷: ۳۶۵). عشقی همواره از اوضاع زمانه خشمگین بود و اعتراض داشت. گاهی در این زمینه بسیار بی پروا عمل می کرد و می توان او را مردی افراطی، چه در دوستی و چه در دشمنی، معرفی کرد (حائری، ۱۳۷۳: ۳۰). وی زبان بی پروا و سری نترس داشت که باعث می شد بارها به رجال سیاسی و زمامداران وقت، حمله کرده، آنها را به باد انتقاد بگیرد. (مشیر سلیمی، ۱۳۴۴: ۹۱)

فعالیت سیاسی

در دهه ای که مطبوعات و کتاب دوشادوش هم، به یک اندازه ضعیف یا پر قدرت، در صحنه فرهنگ ملی حضور داشتند، دوره ای که مطبوعات نه تنها وسیله ای برای اطلاع رسانی، بلکه نوعی اسطوره فرهنگی قلمداد می گردید، میرزاده عشقی فعالیت خود را آغاز کرد. (یاحقی، ۱۳۷۴: ۶۶)

با شروع جنگ جهانی اول، جمعی از مردان سیاسی ایران ابتدا از تهران به کرمانشاه رفتند و از آنجا عازم ترکیه شدند. یکی از کسانی که در میان مهاجران حضور داشت، میرزاده عشقی بود. او در آن هنگام حدود ۲۱ سال داشت. عشقی در این دوران، شعری به نام «جنگ» سرود که نام دیگر آن «شکایت از مهاجرین و پیش آمدهای مهاجرت» است. (حائری، ۱۳۷۳: ۳۰) عشقی پس بعد از تبادل نظر و جرّ و بحث با دوستان ایرانی به کشور بازگشت و ابتدا به تهران آمد. بازگشت وی مصادف بود با زمانی که وثوق الدوله، رئیس الوزرای احمد شاه، سرگرم مذاکره و مقدمه سازی و دسیسه بازی بود تا کشور را مستعمره انگلستان کند. (همان: ۱۴) از این رو بیشتر اعتراض های او متوجه وثوق الدوله، عاقد قرارداد ۱۹۱۹ می گردد. قراردادی که از آن به عنوان «معامله فروش ایران به انگلستان» اسم می برد. (مشیر سلیمی، ۱۳۴۴: ۹۱) وی با نطق های آتشین و مقالات و اشعار خود به این قرار داد می تاخت. همین امر باعث شد که وثوق الدوله دستور دستگیری او را صادر کرده و در «قهک» زندانی گردد (قائد، ۱۳۸۰: ۴۸-۵۰).

وی در سال ۱۳۳۰ ش روزنامه «قرن بیستم» را ا دایر کرد که پس از انتشار چهار شماره به علت مطالب تند سیاسی توقیف شد. مجدد عشقی روزنامه را منتشر ساخت که پس از هجده شماره مجدد توقیف شد. بار سوم در هفتم تیرماه ۱۳۰۳ خورشیدی تنها یک شماره منتشر گردید (روزنامه ایران، ۱۳۹۵: شماره ۶۲۵۸). عشقی در ۱۲ تیرماه ۱۳۰۳ ش به وسیله دو نفر ناشناس در خانه خویش هدف گلوله قرار گرفت و در ۳۱ سالگی درگذشت (آیین پور، ۱۳۸۷: ۳۶۷).

آثار عشقی

عشقی در مدت کوتاه عمر خویش آثاری بر جای گذاشت که می توان آنها را به سه دسته تقسیم کرد:

مقالات

بیشتر جنبه سیاسی داشته و اغلب در روزنامه قرن بیستم و سایر روزنامه های آن عصر چاپ شده است که مهمترین آنها عبارتند از: آدم جمهوری، الفبای فساد اخلاق در چهار مقاله، پنج روز عید خون، جمهوری لابی، اسکلت های جنبنده، روزنامه سیاسی، نامه عشقی، روش تازه من در نگارش.

نمایشنامه ها

که به دو قسمت منظوم و منثور تقسیم می شوند. نمایشنامه های منظوم عبارتند از: «رستاخیز شهریاران ایران»، «کفن سیاه»، «ایده آل» که در سه تابلو سروده شده است و نمایشنامه های منثور که عبارتند از: «جمشید ناکام»، «حلواء الفقراء»، «گدا و دکتر نیکوکار».

اشعار عشقی

مجموعه آثار عشقی به کوشش مشیر سلیمی جمع آوری و در سال ۱۳۴۴ منتشر گردید.

شرایط اجتماعی سیاسی تونس و ایران

تونس

برای درک اوضاع سیاسی و اجتماعی زمان ابوالقاسم الشابی، باید تاریخ تونس از حدود ۴۰۰ سال پیش از تولد او بررسی شود. امپراتوری عثمانی در این دوران در شمال آفریقا و به ویژه تونس حضوری فعال داشت. این امپراتوری به دلیل قدرت دریایی و فرماندهان معروف خود، مانند خیرالدین بارباروسا، بسیاری از قدرت‌های دریایی اروپایی را تحت تأثیر قرار داد (جمعی، ۲۰۰۷: ۱۲-۱۴). در قرن ۱۶، امیر احمد حفصی از عثمانی‌ها درخواست کمک کرد و سپس به اسپانیا پناه برد. عثمانی‌ها در ۱۵۷۴ تونس را آزاد کردند و سنان پاشا آن را به امپراتوری عثمانی ملحق کرد. در این زمان، نظام مالی و اداری تونس منظم شد و به اصلاحات وسیع پرداخت. با این حال، در ۱۵۹۹، عثمان دای تلاش کرد از سلطه عثمانی خارج شود، و پاشا به مقام صوری تبدیل شد (ابن ابی دینار، ۱۲۸۶: ۱۹۱؛ السید، ۲۰۰۰: ۱۲۹). عثمان دای موفق شد به رونق اقتصادی تونس کمک کند و مهاجران آندلسی را جذب کند. پس از مرگ او در ۱۶۱۱، یوسف دای و جانشینانش به توسعه تونس ادامه دادند تا اینکه در ۱۷۰۵، آغا حسین بن علی به حکومت رسید و تونس را به صورت موروثی اداره کرد (السید، ۲۰۰۰: ۱۳۰-۱۳۳). اختلافات داخلی بین حسین بای و برادرزاده‌اش علی باعث درگیری‌هایی شد که در ۱۷۵۶ به کشته شدن علی بای و تصرف حکومت توسط محمد بن حسین بای منجر شد. محمد در ۱۷۵۹ درگذشت و برادرش علی به حکومت ادامه داد تا ۱۷۸۲. علی همچنین به توسعه تجارت و تأسیس نهادهای اجتماعی پرداخت (السید، ۲۰۰۰: ۱۳۱-۱۳۳). پس از او، حموده بای (۱۷۸۲-۱۸۱۴) به مقابله با ونیز و حاکم عثمانی در الجزائر پرداخت و اقدامات قابل توجهی در زمینه ارتش و حمایت از تولیدات داخلی تونس انجام داد. محمود بک بن محمد (۱۸۱۴-۱۸۲۴) در برابر فشار اقتصادی اروپا مقاومت کرد و حسین بک (۱۸۲۴-۱۸۳۵) موفق شد امتیاز صید مروارید را از بریتانیا کسب کند (جمل، ۱۹۷۷: ۱۰۹؛ السید، ۲۰۰۰: ۱۳۴-۱۳۳).

ایران

دورانی که میرزاده عشقی در آن زندگی می‌کرد، یکی از حساس‌ترین دوران تاریخ ایران است. عصری که ایران بستر حوادث خوشایند و ناخوشایند بسیاری بود. از یک طرف جنبش بزرگ مشروطه رخ می‌دهد که علیرغم نااستواری و ناپایداری، دستاوردهای فراوانی در پی داشت و از طرف دیگر ننگین‌ترین قرار دادهای خارجی که بسیاری از آنها به قیمت از دست رفتن قسمت‌هایی از کشور و منابع خدادادی آن است، منعقد می‌گردد. بر همین اساس قضاوت و داوری تحلیل‌گران و مورخان درباره این دوره خالی از تناقض نیست. برخی ایران عهد قاجار را یک جامعه زنده و در حال تغییر می‌دانند (زیبا کلام، ۱۳۹۷: ۱۰) در حالی که عده‌ای دیگر باور دارند که "در زمان قاجاریان، ایران بسیار ناتوان گردید و از بزرگی و جایگاه و آوازه آن بسیار کاست و انگیزه این بیشتر از همه یک چیز بود و آن اینکه، جهان دیگر شده و کشورها به تکان آمده بود، ولی ایران به همان حال پیشین، باز می‌ماند." (کسروی، ۱۳۸۵: ۷)

ایرانیان که پیش از مشروطه از لحاظ بسیاری از شاخص‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی نسبت به جهان دچار عقب ماندگی بودند، در دوران منتهی به جریان مشروطه تحت تاثیر زمینه‌های داخلی از جمله اعزام دانشجو به خارج از کشور و تحولات خارجی همچون انقلاب فرانسه، به نوعی بیداری و آگاهی دست یافته و غالباً به این نتیجه رسیده بودند که از اصلی‌ترین دلایل عقب ماندگی کشور ساختار فرسوده حکومت است که چون مانعی در مقابل اصلاحات قرار گرفته است. لذا به عنوان اولین اقدام باید اصلاح ساختار سیاسی حاکمیت در دستور کار قرار گیرد تا در نتیجه حاکمیت از دست قشری محدود خارج و امکان مشارکت همگان در آن، فراهم آید. (شمیم، ۱۳۸۸: ۴۷۵ تا ۴۷۷)

در دوران قاجار، به واسطه آشنایی ایرانیان با تحولات داخلی و خارجی، ظهور قشر جدیدی از روشنفکران و نفوذ آنها در دستگاه حاکمیت و انجام برخی اصلاحات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، وضعیت نسبتاً جدید و متفاوتی در کشور ایجاد شده بود و اگر چنانچه اختلافات و درگیری‌های داخلی و سنگ اندازی‌های دول خارجی نمی‌بود، چه بسا ممکن بود این اقدامات، سرنوشت دیگری را برای کشور رقم بزند (ملک زاده، ۱۳۸۳: ۲۴-۲۵)، اما متأسفانه چنان که می‌دانیم، ایران از همه این اقدامات و اصلاحات حظ و

نصیب چندانی نیافت و بعدها از دل این نهضت عظیم که خود برآیند چندین سال تلاش و مبارزه مردم، بازرگانان، آزادیخواهان، روشنفکران و عده ای از روحانیت آگاه بود، سلطنت پهلوی سر بر آورد (کسروی، ۱۳۸۵: ۱۰۶؛ شمیم، ۱۳۸۸: ۴۵۶؛ فوران، ۱۳۷۷: ۳۲۹؛ ریچارد کاتم، ۱۳۷۱: ۴۰-۳۹).

دوران حیات عشقی^۱ مصادف است با دوران پادشاهی چهار تن از شاهان سلسله قاجاریه: ناصرالدین شاه (دوران سلطنت: ۲۲ شهریور ۱۲۲۷ - ۱۲ اردیبهشت ۱۲۷۵)، مظفرالدین شاه (دوران سلطنت: ۱۲ اردیبهشت ۱۲۷۵ - ۱۲ دی ۱۲۸۵)، محمدعلی شاه (دوران سلطنت: ۱۲ دی ۱۲۸۵ - ۲۵ تیر ۱۲۸۸) و نهایتاً احمد شاه قاجار (دوران سلطنت: ۲۵ تیر ۱۲۸۸ - ۹ آبان ۱۳۰۴). عشقی هیچ خاطره ای از دوران طولانی سلطنت قاجار ندارد؛ چون دو ساله بود که ناصرالدین شاه ترور شد و سیزده ساله بود که مظفرالدین شاه در سال ۱۲۸۵ هـ ش ده روز پس از امضای فرمان مشروطیت در گذشت و دولت محمدعلی شاه هم دولت مستعجل بود. بنابراین اوج فعالیت های سیاسی و اجتماعی شاعر مربوط به دوران احمدشاه و خصوصاً سال های آخر پادشاهی او است. دورانی که رضاخان سردار سپه با حمایت انگلیسی ها در صدد تغییر سلسله قاجاری در ایران بود.

از آنجایی که بسیاری از دگرگونی ها و تحولات سیاسی و اجتماعی عصر شاعر ریشه در جریانات و مسائل دوران فرمانروایان گذشته از جمله ناصرالدین شاه دارد، ناگزیر بحث خود درخصوص اوضاع سیاسی - اجتماعی عصر شاعر را باید از عهد ناصری آغاز کنیم.

در دوران طولانی زمامداری ناصرالدین شاه، ایران شاهد حوادث و رویدادهای بسیاری بود. از یک سو نقطه شروع و آغازین بسیاری از تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در همین زمان بود و فرآیند تغییرات روند شتابی به خود گرفت، اما از طرف دیگر برخی از قراردادهای ننگین از قبیل؛ تالبوت^۲، معاهده پاریس^۳، امتیاز شیلات شمال^۴ و همچنین امتیاز رویتر^۵ نیز در زمان حکمرانی این شاه بسته شد. اقتصاد ایران در آن زمان به واسطه غلبه دو کشور استعمارگر انگلیس و روسیه، روز به روز ضعیف تر می شد و از طرف دیگر دریافت وام های سنگین و فراوان از کشورهای خارجی و صرف بیشتر این وام ها در جهت خوشگذرانی و عیاشی شاه و سفرهای خارجی او، اقتصاد کشور را فلج کرده بود و مردم در نهایت فقر و فاقه، روزگار می گذرانیدند (آجودانی، ۱۳۸۲: ۱۵۱).

دستگاه دیپلماسی و سیاست خارجی ایران در آن هنگام بسیار ضعیف و ناتوان شده بود و جز تعدادی معدود از سیاستمداران مابقی تنها در فکر ارتباط و زد و بند با بیگانگان (تیموری، ۱۳۳۲: ۱۹)، رشوه گرفتن و امتیاز دادن بودند و کار دیگری نمی دانستند و هیچ کس به فکر اصلاح و ترقی کشور نبود (آدمیت، ۱۳۵۶: ۱۱۹).

در چنین دوران آشفته و سیاهی شخصیت هایی چون امیرکبیر و ملکم خان ظهور یافتند و برای اصلاح دولت و آگاهی ملت در کشوری که «تا مغز استخوانش را فساد گرفته بود» (آرین پور، ۱۳۸۷: ۱) تلاش نمودند.

^۱ ۱۲۷۳ - ۱۳۰۳ ش

^۲ قراردادی که در سومین سفر ناصر الدین شاه به اروپا در سال ۱۲۶۹ م منعقد گشت و طی آن امتیاز انحصار توتون و تنباکوی ایران از سوی جرالد تالبوت برای انگلستان اخذ گردید. تالبوت به صورت مخفیانه و بدون پوشش خبری و با دادن رشوه های متعدد، حتی به خود ناصر الدین شاه، نهایتاً موفق به انعقاد قرارداد شد (تیموری، ۱۳۶۱: ۲۷؛ محمود، ۱۳۶۷: ۱۳۶۷/۴-۱۵۵۷-۱۵۵۶).

^۳ در سال ۱۲۳۵ ش پس از دومین جنگ ایران و انگلستان بر سر مسئله هرات، ایران در مذاکراتی که در پاریس بین دو کشور متخاصم صورت گرفت، متعهد گشت ضمن عقب نشینی از منطقه، مراتب عذرخواهی خویش را رسماً تقدیم سفیر انگلستان در ایران کند و همچنین برخی امتیازات تجاری را نیز به مسقط که در آن زمان متحد انگلستان به شمار می آمد، اعطا کرد. در مقابل انگلستان متعهد گردید تا پس از آن مخالفان شاه را در سفارت خانه خود پناه ندهد (بیانی، ۱۳۷۵: ۲۹۷/۲؛ اقبال، ۱۳۸۰: ۸۳۲) پس از آن که ناصرالدین شاه قاجار امتیاز رویتر مبنی بر تأسیس بانک شاهنشاهی و بهره برداری از بعضی معادن ایران را به انگلیسی ها واگذار کرد، دولت روسیه نیز به هم چسبی انگلستان در صدد اخذ امتیاز جدیدی بود. سرانجام بیست و نهم تیر ۱۲۷۲ ش دولت روس با تحت فشار قرار دادن شاه، امتیازات متعددی از جمله امتیاز شیلات شمال ایران و صید ماهی و نیز امتیاز تأسیس بانک استقراری را به دست آورد. در این میان، استفان لیانازوف، از سرمایه داران روسی، امتیاز شیلات شمال ایران را به دست آورد. پس از مرگ لیانازوف، امتیاز شیلات شمال به ورثه او منتقل شد (شمیم، ۱۳۸۴: ۲۴۹؛ تیموری، ۱۳۳۲: ۳۰۱-۲۹۲؛ فخرائی، ۱۳۵۴: ۱۰۶).

^۵ ناصرالدین شاه در سال ۱۲۸۹ قمری (۱۸۷۲ م) به راهنمایی میرزا حسین خان، امتیاز تأسیس خط آهن، استخراج معادن ایران و تأسیس بانک را به شخصی موسوم به بارون جولوس دورویتر که به تابعیت بریتانیا درآمده بود واگذاشت و خود عازم اروپا شد (شمیم، ۱۳۸۴: ۲۴۹).

بعد از مرگ ناصرالدین شاه، مظفرالدین شاه در سال ۱۳۱۳ هـ ش بر تخت سلطنت نشست. مظفرالدین شاه علی‌رغم اینکه «جربزه پدر خود را نداشت و امیدی به حال نیک ایران به دست او نمی‌رفت» (کسروی، ۱۳۸۵: ۲۱) در میان شاهان قاجار جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا در زمان او است که فرمان مشروطیت امضا و تأیید می‌شود. «در دوره مظفرالدین شاه، روند تحول اندیشه سیاسی در ایران گسترش بیشتری یافت و بالاخره در پایان سلطنت وی بود که انقلاب مشروطیت در گرفت و رژیم سلطنتی مطلقه، مبدل به رژیم مشروطه پارلمانی شد، مظفرالدین شاه، خود پادشاهی دموکرات منش، رئوف و ساده دل و ضمناً ترسو و سست عنصر بود.» (رحمانیان، ۱۳۷۹: ۸)

سرانجام انقلاب مشروطیت به علت مسائلی چون اختلافات داخلی مشروطه خواهان از جمله جناح سکولارها با روحانیت، دسیسه و مداخلات دو قدرت استعماری روس و انگلیس، اختلاف و چند دستگی میان آزادیخواهان، ضعف نیروی اجتماعی پشتیبان حکومت ملی، ناتوانی بنیة اقتصادی دولت و سرکشی و طغیان سران برخی طوایف نتوانست به طور کامل و برای مدت مدیدی در ایران استقرار یابد و پس از مدتی کوتاه، بعد از تأسیس مجلس نمایندگان و تدوین قانون اساسی سرانجام در سال ۱۳۲۷ با به توپ بستن مجلس توسط محمد علی شاه قاجار، کارآیی خویش را از دست داد (آفاری، ۱۳۸۵: ۸۷؛ موسوی و موسوی، ۱۳۹۹: ۴۴؛ یزدانی، ۱۳۸۸: ۱۹۰) و دوران دیگری در ایران ایجاد شد که به آن «استبداد صغیر» می‌گفتند.

بعد از مرگ مظفرالدین شاه، فرزندش، محمد علی میرزا به پادشاهی رسید محمد علی شاه هر چند در آغاز حکومت خود را طرفدار مشروطه و مشروطه خواهان نشان می‌داد اما دیری نگذشت که عملاً در برابر مشروطه خواهان ایستاد. ناظم الإسلام کرمانی درباره اخلاق و شخصیت این شاه قاجاری می‌نویسد: «محمد علی میرزا خست و لثامت و سفاقت و قساوت را به منتهای درجه خود رسانیده بود، بسیار راحت طلب و تن پرور بود و به هیچ وجه ملاحظه رعایای زیردست را نمی‌کرد و تمامی خدام و رعیت را فدای خود می‌دانست؛ چنان تصور می‌کرد که گویا خداوند این مخلوق را برای راحت وجود او خلق کرده است. (کرمانی، ۱۳۷۹: ۲۰۰)

بعد از عزل محمد علی شاه، احمد شاه به پادشاهی رسید. هشت روز پس از تاج گذاری احمد شاه جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸) به وقوع پیوست؛ جنگی که علی‌رغم بی طرفی ایران سرانجام شعله هایش آن را فراگرفت و اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مردم به شدت وخیم شد. در زمان احمدشاه قاجار روس‌ها و انگلیسی‌ها براساس موافقت نامه ۱۹۰۷ ایران را به دو منطقه نفوذ خود تقسیم کرده بودند. در آن زمان روس‌ها از شمال و بریتانیایی‌ها از جنوب به غارت و چپاول ایران مشغول بودند. ماشاء الله آجودانی درباره تأثیر این قرارداد بر اوضاع داخلی ایران می‌نویسد: «با تقسیم ایران به دو منطقه نفوذ، کشور ما را که هنوز با حفظ خصوصیات نظام استبدادی و شبه فئودالی به حیات اجتماعی خود ادامه می‌داد، از لحاظ سیاسی به یک کشور نیمه مستعمره مبدل کردند. شکست‌هایی که ابتدا روسیه تزاری و سپس بریتانیا به حکومت قاجار وارد آوردند و عهدنامه ترکمانچای و پاریس که به ترتیب در سال‌های ۱۲۴۳ و ۱۲۷۲ هـ ق منعقد گردید و همچنین برقراری حق کاپیتولاسیون و پاره‌ای از امتیازات دیگر وقایع عمده‌ای است که به استقرار وضعیت نیمه استعماری در ایران انجامید. (آجودانی، ۱۳۸۲: ۱۵۱)

در اواخر زمامداری احمدشاه، مداخله دو کشور استعمارگر روس و انگلیس به حدی رسیده بود که حتی در کوچک‌ترین مسائل کشور دخالت می‌نمودند؛ برای مثال زمانی که مجلس در سال ۱۲۸۹ ش مورگان شوستر آمریکایی و یالمارسن سوئدی را برای بهبود اوضاع اقتصادی کشور به ایران دعوت کردند دولت روسیه طی اولتیماتومی خواهان خروج آنها از ایران شده بود و دولت هم نتوانست در برابر خواسته روس‌ها مقاومت کند و در نتیجه هر دو مستشار را از ایران اخراج کردند (مستوفی، ۱۳۹۹: ۵۰۳/۲-۵۰۵).

در زمان آخرین شاه قاجار تسلط دولت انگلیس بر ایران بسیار بیشتر شده بود. در نتیجه انقلاب اکتبر ۱۹۱۷، دولت روس درگیر جنگ و آشوب‌های داخلی و سرکوب قیام‌های مردمی بود. در همین حین انگلیس با استفاده از فرصت پیش آمده، بهترین وسیله برای نفوذ دائمی و ماندگار خود در ایران را تغییر سلطنت قاجاریه می‌دانست. بر همین اساس برای رسیدن به اهداف خود کودتایی را طراحی کردند و با اجرای آن «سید ضیا طباطبایی»، مدیر روزنامه «رعد» را به مقام نخست وزیری رسانیدند. سید ضیا بعد از

رسیدن به مقام نخست وزیری اقدامات سیاسی و امنیتی و اقتصادی خاصی را که بیشتر آنها با اهداف عوام فریبانه همراه بود، به انجام رسانید. سید ضیا در روز هشتم اسفند، بیانیه ای خطاب به ملت ایران صادر و ضمن انتقاد شدید از تسلط خائنین و اشراف و اعیان بر دستگاه سیاسی و اجتماعی کشور، نوید اصلاحات فوری و اساسی در همه شئون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی کشور را داد. وی در بیانیه شبه سوسیالیستی خود وعده محو و انهدام مفت خوران، حرکت در راستای امنیت و رفاه، استفاده کارگران از مشقت خویش را داد. همچنین در این بیانیه بر قدرتمندی قشون به عنوان اساس قدرت دولت مرکزی ایران و تنها ابزار مطمئن پیشبرد اصلاحات مورد نظر تأکید کرد. سید ضیاء در همین بیانیه الغای قرارداد ۱۹۱۹ و کاپیتولاسیون را نیز مطرح ساخت. (رحمانیان، ۱۳۷۹: ۵۵).

سید ضیاء بر آن بود که نظم و امنیت را به طور کامل و جدی در کشور برقرار نماید؛ از این رو با بستن مراکز شرب خمر و بازداشت عده ای از شخصیت های متنفذ زمان خود، توانست عده ای از مردم و حتی روشنفکران را با خود هماهنگ و هم آواز گرداند، اما تندروی های او و افراط در زد و بندهای داخلی باعث شد که عده ای از مردم از او برنجدند و حتی انگلیسی ها هم از برخی اقدامات او ناراضی بودند، بنابراین پس از سه ماه از نخست وزیری^۱ کناره گرفت و جای خود را به قوام السلطنه سپرد.^۲ اواخر عمر عشقی مصادف است با اواخر فرمانروایی آخرین شاه قاجاری و دورانی که رضاخان طرح جدیدی را برای انتقال سلطنت در ایران مد نظر داشت. این طرح، طرح نظام جمهوری بود. هر چند که به وضوح دلایل پیشنهاد چنین طرحی از سوی رضاخان مشخص نیست، اما باید از آن به عنوان یکی از، و شاید آخرین، جریان سیاسی مهم در زمان عشقی نام برد که مخالفت با آن در اشعار عشقی به وضوح مشهود است.

«مخالفت میرزاده عشقی با جمهوری خواهی رضاخانی تندتر و انقلابی تر از کسانی چون بهار بود. عشقی در راه مبارزه با دیکتاتوری رضاخان که در جامه زیبای جمهوری خواهی رخ می نمود، تمام قوت و استعداد شاعری و نویسندگی اش را به کار گرفت. نکته بسیار حائز اهمیت در مورد او این است که وی در این مرحله از دوستان پیشین خویش؛ یعنی سوسیالیست ها کناره گرفت و به دشمنان پیشین؛ یعنی هواداران سید حسن مدرس پیوست.» (رحمانیان، ۱۳۷۹: ۱۹۴-۱۹۵)

میرزاده عشقی در چنین دوره بحرانی و آشفته ای می زیست. او از یک طرف پیشرفت اردوگاه های شرق و غرب در عرصه های مختلف را می دید و از سویی شاهد بی کفایتی جریان داخلی قدرت برابر آنها بود.

مضامین اجتماعی سیاسی در اشعار ابوالقاسم الشابی و میرزاده عشقی

مضامین مشترک

برای تغییر شرایط نامساعد به وضعیت مطلوب، سرمایه اجتماعی باید با وجود مشکلات فراوان و فقدان همدلی، عزم و اراده ای جدی برای اصلاح و انقلاب را از خود نشان دهد. علیرغم ناامیدی ها و گسترش ردایل اخلاقی، نظیر بخل و تفرقه، که مانع تحقق اهداف می شود، باید بر روی امید به بهبود و پیشرفت متمرکز بود. با توجه به ناکارآمدی حاکمیت، ظلم، خیانت، و بهره کشی از ملت، و همچنین شرایطی که به دلیل استعمار و قانون جنگل در جهان به وجود آمده است، لزوم حرکت به سوی تغییر از طریق راهکارهای غیرمسالمت آمیز ضروری به نظر می رسد. جامعه باید با درک صحیح از شرایط و با افزایش آگاهی و همبستگی، به عمل شجاعانه و ایثارگرانه روی آورد. سرمایه اجتماعی باید مسئولیت وضعیت فعلی را بر عهده گرفته و تلاش کند تا از مشکلات فقر،

^۱ ۴ اسفند ۱۲۹۹ - ۴ خرداد ۱۳۰۰

^۲ سید ضیاء یکی از چهره های محبوب در شعر میرزاده عشقی است و جانشین او قوام یکی از منفورترین چهره ها در شعر اوست.

اختلافات طبقاتی و انحطاط اخلاقی عبور کند. تأکید بر گسترش فضائل اخلاقی و درک از گذشته‌ی تاریخی می‌تواند به تحقق شرایط مطلوب کمک کند. در نهایت، تکیه بر عزم جمعی و پرهیز از رفتارهای گذشته، می‌تواند راه‌گشای تغییرات مثبت باشد.

مضامینی که تنها یکی از دو شاعر به کار برده اند

شابی:

تغییر و تحول (انقلاب و اصلاح) به عنوان یک وظیفه الهی معرفی می‌شود که نیازمند مبارزه با دشمنانی است که در مسیر تحقق آن سنگ‌اندازی می‌کنند. سرمایه اجتماعی باید از اظهار عجز و لابه خودداری کرده و به دوری از ناامیدی و تردید درباره امکان‌پذیری تغییر توجه کند، با این باور که حرکت در مسیر گذار از شرایط نامساعد حتماً به نتیجه خواهد رسید. برای این منظور، لزوم برخورداری از چشم‌انداز آرمان‌گرایانه و گسترش روحیه‌ی عملگرایی و عشق در جامعه ضروری است. همچنین، توجه به عقلانیت و پرهیز از افراط در تاریخ‌گرایی به جای تمرکز بر آینده‌ای درخشان و تغییر شرایط نامطلوب مهم است. در این راستا، باید از پذیرش و تسلیم در برابر ظلم خودداری کرد و به تمجید آزادی و زیبایی‌های زندگی پرداخت. نابودی عالمانی که دغدغه‌ی تغییر وضعیت را ندارند و فقدان دید انتقادی نسبت به حاکمیت، نیز باید مورد توجه قرار گیرد.

عشقی:

فساد در محافل قانونگذاری و رسانه‌ها به گسترش و تداوم شرایط نامطلوب کمک می‌کند و گروه‌های سیاسی و احزاب، غالباً به دنبال اهداف خود هستند تا بهبود وضعیت کلی جامعه. در این میان، اقلیت‌های مذهبی به پیشرو بودن در اصلاحات پرداخته‌اند که به بهبود وضعیت آنها کمک کرده است. اتحاد با همسایگان و دیگر کشورها، مقابله با دشمنان، و خویشتن‌داری در روابط شخصی از ضرورت‌های مهم است. شرایط سخت زندانیان سیاسی و دخالت گسترده نظامیان در امور مختلف، به همراه عدم تناسب تصمیم‌گیری‌های سیاسی با شرایط واقعی جامعه، وضعیت را پیچیده‌تر کرده است. حاکمیت باید به مطالبه‌گری جامعه از طریق مسالمت‌آمیز پاسخ دهد و به اهمیت آزادی بیان و عدم تملق توجه کند. همچنین، عدم توجه به زنان و بی‌توجهی به نیازهای واقعی مردم، توجه را به مشکلات و نواقص موجود جلب می‌کند.

بازتاب سبک زندگی اسلامی در اشعار ابوالقاسم الشابی و میرزاده عشقی

سبک زندگی یکی از مباحث نوین و راهبردی عصر حاضر است و در حقیقت با وجود تعاریف متفاوتی که در ادبیات جامعه و فرهنگ از آن آمده است همچنان پژوهشگران در وادی تعریف و تفسیر این مفهوم با مشکلات فراوانی روبرو هستند. در تعریفی از سبک زندگی آمده است: توصیف یا تجویز حالات و گفتارها و رفتارهای انسانی در همه ساحت‌های زندگی را سبک زندگی گویند. دین مبین اسلام آخرین دین الهی و کاملترین برنامه تأمین‌کننده سعادت دنیا و آخرت بشر است. جهان بینی آن فرامکانی و فرازمانی یعنی جهان شمول و جاودانه است. از ارکان تأمین سعادت انسان برنامه ریزی برای امور روزمره و مسایل زندگی است. معارف اسلامی تمام ابعاد زندگی را شامل می‌شود و در یکایک این مسایل مبنا یا اصل یا راهکار عملی ارائه می‌دهد. سبک زندگی با کلید واژه‌های ادب و سنت در منابع اصیل اسلامی قابل پیگیری است و در حوزه اخلاق و احکام نیز علاوه بر آداب و سنن می‌توان در جستجوی مسایل و معارف آن بود.

فرهنگ‌های لغت سبک زندگی را اینگونه معنا کرده اند: روش خاصی از زندگی یک شخص یا گروه و نیز شیوه زندگی یا سبک زیستن که منعکس‌کننده گرایش‌ها، ارزش‌ها، عادات، سلیق، معیارهای اخلاقی، سطح اقتصادی و ... که با هم طرز زندگی کردن فرد یا گروهی را می‌سازد.

در حوزه اخلاق و احکام نیز علاوه بر آداب و سنن می‌توان جستجوی مسایل و معارفش بود. به طور کلی باید گفت هر سیره عملی مفاهیم و میراث تاریخی خود را دارد که قابل پژوهش است. در اولین گام برای تعریف سبک زندگی یافتن معادل آن در فرهنگ سلامی است. شاید این مطلب گزاف نباشد که اصطلاح (Life Style) در فضای تمدن اسلامی، ترجمه ناپذیر است. در

مباحث زبان شناسی آنجایی که سخن از وام واژگی و دلایل وام گیری زبان ها از یکدیگر سخن گفته می شود یکی از علل این عمل را تفاوت بار معنایی لفظ در زبان مبدأ با معادل ترجمه شده آن در زبان مقصد می دانند. به عنوان مثال ترجمه تحت اللفظی لیبرالیسم آزادی خواهی است اما آزادی خواهی تعریف صحیحی برای مفهوم لیبرالیسم نیست؛ زیرا مفهوم لیبرالیسم در فضای گفتمانی تمدن غرب تولید شده و همراه خود مقوله های بسیاری در معناداری دارد که در زبان فارسی با آزادی خواهی هم خوانی ندارد؛ بنابراین برای انتقال مفهوم لیبرالیسم ما چاره ای جز فریز کردن آن واژه و وام گیری از زبان مبدأ نداریم.

مطالعات سبک زندگی هم از جنبه فردی و هم اجتماعی مهم و ضروری است. به منظور تقریر جایگاه مسایل سبک زندگی در زندگی فردی به عنوان مجموعه ای از توصیف ها و تجویزهایی برای تبیین و اصلاح بینش و گرایش و کنش فرد به مساله تأدب و به آداب الهی می پردازیم. دین مبین اسلام راه تکامل و پیشرفت و اصلاح افراد را در پذیرش آدابی که خداوند برای زندگی انسان ها مقرر فرموده است می داند و ما مسلمانان برای رسیدن به آن اهداف راهی جز پذیرش آن آداب و آراسته شدن به آنها نداریم و مطالعات سبک زندگی اسلامی معرفی همان صراط مستقیم تأدب به آداب الهی است.

علامه طباطبایی آداب را هیئت های زیبایی که اعمال و رفتار آدمی بدان متصف می گردد، می داند که نحوه صدور این اعمال به اخلاق و صفات روحی شخص بستگی دارد. وقتی انسان متوجه حالات خویش باشد و با ظرافت و زیبایی خاص عملی را انجام دهد گفته می شود مؤدب به آداب است. مطالعه و پژوهش سبک زندگی اسلامی ما را به منظومه آداب الهی مشرف و مطلع می کند که به وسیله آراستگی به آنها، ما در مطلوب ترین حالت انسانی و الهی قرار می گیریم. امیرالمؤمنین فرموده اند من تأدب به ادب الله اداه ذلک الی الفلاح الدائم؛ ثمره آراستگی به سبک زندگی اسلامی نیل به رستگاری جاودانه است.

گونه شناسی سبک های آثار مکتوب مطالعات سنتی سبک زندگی آثار مکتوب مطالعات سبک زندگی با مبانی و گرایش های گوناگون اندیشمندان سبک های متفاوتی نیز ایجاد کرده است که معرفی این سبک ها کاشف از این مبانی و گرایش های متفاوت است. برای مثال برخی از بزرگان با گرایش بیان سیره عملی معصومین (ع) به سراغ این مباحث آمده اند. (علامه مجلسی در حلیه المتقین) و سخن از سنن و آداب یکی از معصومین (ع) را محور پژوهش های خود قرار داده اند. (علامه طباطبایی در سنن النبوی) و برخی از محدثان اثر خود را در همان جوامع حدیثی خود جای داده اند. (ثقه الاسلام کلینی در کافی و شیخ حر عاملی در وسائل الشیعه) و برخی دیگر از اندیشمندان ضمن مباحث اخلاق از مسایل سبک زندگی سخن گفته اند. (طبرسی در مکارم الاخلاق و فیض کاشانی در محجه البیضاء) که هر یک از اینها مطابق با مبانی اندیشه و گرایشهای علمی ایشان بوده است.

شناخت گونه های نگارشی اندیشمندان مسلمان در حوزه سبک زندگی مهمترین مساله در فهم ظرفیت پژوهش های ایشان در این حوزه است. در نگاه اول صرف معرفی این آثار و کتب ارزشمند به نظر می آید اما این کار ساده ترین کار در این زمینه است. مهم این است که محقق بتواند تراز علمی ایشان را در این حوزه طبقه بندی کند و در یک پژوهشی مستوفی پس از جمع آوری تمام این آثار به تحلیل و دسته بندی و گونه شناسی اینها بپردازد. گونه شناسی گام مهمی در معرفی این آثار است و شناساندن گونه های نگارشی آثار سبک زندگی خود کمک بزرگی به پژوهشگران برای الگوگیری یا اصلاح الگوهای نگارشی خود در پژوهش های آینده می کند.

در اخلاق اسلامی آثار اندیشمندان مسلمان با سبک های متعددی به قلم در آمده اند. برخی از آثار با گرایش عقلی به بررسی رذائل و فضایل اخلاقی پرداخته اند و برخی دیگر اساس کار را روایات و عادات با این موضوع قرار داده اند و از آن دسته از رذائل و فضائلی سخن گفته اند که در آیات و روایات به آنها پرداخته شده ایت و یا تاکید بیشتر پیرامون آنها یافته اند. گرایش دیگر هم اخلاق نگاری با رویکرد عرفانی است که با اساس قرار دادن سیر و سلوک قلبی و معرفتی به تدوین اخلاق اسلامی پرداخته اند در این میان آن دسته از نگارش هایی که با سبک نقلی نگاشته شده اند قرابت بیشتری با مباحث سبک زندگی دارند زیرا بسیاری از کتبی که با رویکرد عقلی فلسفی و یا قلبی و عرفانی به اخلاق پرداخته اند موضوعات خود را از رفتار و ظواهر انسانی فراتر می دانند و هرگز پرداختن به این مساله را در حیطه موضوعات تصنیف خود نمی دانند و بیشتر آثا این گرایش ها نمی تواند در مسایل

سبک زندگی غلبه حضور داشته باشند اما کتبی که با گرایش نقلی نوشته اند به دلیل اختلاط مفاهیمی نظیر سنن، آداب و اخلاق به وفور می توان مسایل سبک زندگی را در آنها پیگیری کرد.

علامه جوادی آملی در تبیین تفاوت میان آداب و اخلاق به این موارد اشاره کرده است: اخلاق ملکات راسخ در روح انسانی است و وصفی از اوصاف نفس ایت ولی آداب هیئت های زیبای انسانی است که رفتار انسان های خوب، بدان وصف می گردد. ادب ظرافت و دقت در رفتار است که در نوع خود اعوجاجی در آن نباشد اما اخلاق چون از امور باطنی است در مقام رفتار چندان ظهور و تجلی ندارد. آداب از اخلاق سرچشمه می گیرند و از نتایج و ثمرات آن به شمار می آیند. به سخن دیگر آداب حسن فعلی و اخلاق حسن فاعلی است. آداب یعنی هیئت های زیبای اعمال دینی، گویای غایت اصلی دین یعنی عبودیت و بندگی در قبال ذات علیم است که با روح توحید انیس و قرین است. بر همین اساس اسلام برای تمامی اعمال فردی و اجتماعی هیئت های زیبایی رسم کرده است که از غایت حیات انسان حکایت می کند و کمال او را در تجلی آن قرار داده است.

سبک زندگی در آثار اسلامی از پیشینه قابل توجهی برخوردار است و بر هر پژوهشگری لازم است که قبل از آنکه وارد این عرصه شود از ادبیات مطالعات این حوزه با خبر باشد. در این پژوهش به مروری اجمالی بر آثار تولید شد در قرون مختلف اسلامی پرداخته ایم. تقسیم بندی آثار پیشنهادی این مقاله برای آثار مکتوب سبک زندگی سیره نگاری، اخلاق نقلی و تلفیقی است. این تقسیم بندی از سیر تطور نگارش در این حوزه نیز تا حدودی پرده برداری می کند در گونه سیره نگاری با آثاری مواجه هستیم که مسایل سبک زندگی به عنوان قول، فعل یا تقریر معصومین(ع) در میان ما بقی مسایل آورده شده است و تحت عنوان کتب و ابواب متفاوت حدیثی جای گرفته است. برای نمونه می توان به کتاب الماکل، کتاب السفر و کتاب مرافق، مجموعه محاسن برقی اشاره کرد. آن آثاری که با گرایش اخلاق نقلی تولید شده اند از نظم منطقی و تمرکز بیشتری بر مسایل سبک زندگی برخوردار است. از مهمترین آثاری که با این گرایش در بین متقدمین به رشته تحریر درآمده است الاداب الدینیه للخرانه المعینیه شیخ طبرسی و مکارم الاخلاق فرزندش است. کتاب همراه الکمال لمن رام درک مصالح الاعمال اثر مامقانی نیز در همین گونه جای می گیرد که نمونه ای بی نظیر در شناخت این مجموعه آثار است. گونه آخر نیز که در آن مؤلف با تلفیق گرایش های نقلی، عقلی و عرفانی به تبیین مسایل سبک زندگی پرداخته است و کشکولی از معارف و دستورالعملها را تهیه کرده است. از نمونه های اینگونه می توان الذریعه و احیاء العلوم و تهذیب احیا و معراج السعاده و الحیاه اشاره کرد. تطور ادبیات پژوهش سبک زندگی با نگاهی بر این دسته بندی قابل بررسی است و برای پژوهشگر مبین فراز و فرودها و برجستگی ها و ضعف های ادبیات است.

نتیجه گیری

با توجه به آنچه گفته شد نتیجه می گیریم شابی شاعری اصلاح طلب است که سعی دارد از طریق افزایش آگاهی سرمایه اجتماعی جامعه زمینه تحول ایشان را فراهم آورد. اشعار این شاعر جوان تونسی این احساس را در مخاطب ایجاد می کند که دغدغه های شاعر به تونس و سرمایه اجتماعی آن محدوده ی جغرافیایی خاص منحصر نمی شود و آرمان تغییر کلی جهان را دنبال کرده و نسخه ای که عرضه می کند مختص تونس نیست.

در مواجهه با میرزاده عشقی و بررسی اندیشه او از روزنه اشعارش با شاعری انقلابی رو به رو می گردیم که ناامید از اقدامات اصلاح طلبانه راه حل خروج از اوضاع بغرنج زمانه ی خویش را اعمال قدرت (خشونت مستقیم) از سوی سرمایه اجتماعی جامعه مطرح می کند. مخاطب اشعار میرزاده عشقی در می یابد که شاعر تمام توان هنری خویش را متوجه جامعه و سرمایه اجتماعی سرزمین خود کرده و تا جایی پیش رفته که با خوانش اشعار میرزاده این احساس در مخاطب شکل می گیرد که در حال مطالعه کتاب تاریخی موزون و قافیه داری درخصوص وقایع سالهای ۱۲۷۳ تا ۱۳۰۳ شمسی ایران است.

علی رغم تمام تفاوت های موجود باید اذعان کرد که دغدغه ی این دو شاعر نسبت به جامعه، سبب شد که شعر خود را وقف گذار از شرایط نامساعد زمانه ی خود نمایند و برای تحقق رویای جامعه آرمانی مدنظر خویش تلاش کنند.

منابع

۱. ابن ابی الضیاف، احمد. (۱۳۹۹). اتحاف اهل الزمان باخبار ملوک تونس و عهد الامان. بی‌جا: الدار العربیة للكتاب.
۲. ابن ابی دینار، احمد. (۱۲۸۶). المؤنس فی أخبار افریقا و تونس. تونس: مطبعة الدولية التونسية.
۳. ارسلان، شکیب. (۱۳۳۶). الحلل السندسیة فی الأخبار و الآثار السندسیة. مراکش: المكتبة التجارية الكبرى.
۴. ارقش، دلندة، جمال بن طاهر و عبدالحمید ارقش. (۱۳۸۲). المغرب العربی الحديث من خلال المصادر. بی‌جا: مرکز النشر الجامعی.
۵. آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۲). یا مرگ یا تجدد. تهران: اختران.
۶. آدمیت، فریدون. (۱۳۵۶). اندیشه ترقی و حکومت قانون (عصر سپهسالار). تهران: چاپخانه سپهر.
۷. آرین پور، یحیی. (۱۳۸۷). از صبا تا نیما: تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی. تهران: انتشارات زوار.
۸. بیرمی، محمد. (۱۳۰۲). صفة الإعتبار بمستودع الأمصار و الأقطار. مصر: المطبعة الإعلانیة.
۹. تمیمی، عبدالجلیل. (۱۳۵۱). بحوث و وثائق فی التاريخ المغربی. تونس: الدار التونسية للنشر.
۱۰. تیموری، ابراهیم. (۱۳۳۲). عصر بی‌خبری یا تاریخ امتیارات در ایران. تهران: چاپ اقبال.
۱۱. جمل، شوقی عطاالله. (۱۳۵۶). المغرب العربی الكبير فی العصر الحديث. قاهره: الأنجلو المصریة.
۱۲. جمیعی، عبدالمنعم. (۱۳۸۶). الدولة العثمانیة و المغرب العربی. قاهره: دار الفكر العربی.
۱۳. حائری، عبدالهادی. (۱۳۷۳). سده میلاد میرزاده عشقی. تهران: نشر مرکز.
۱۴. زرکلی، خیری. (۲۰۰۲). الأعلام. بیروت: دار العلم للملائیین.
۱۵. ژانت، آفاری. (۱۳۸۵). انقلاب مشروطه ایران: ۱۲۹۰ - ۱۲۸۵ (ترجمه: رضا رضایی). تهران: بیستون.
۱۶. سلامة، بیاترس. (۱۹۶۷). ثورة علی بن غزاهم. تونس: الدار التونسية للنشر.
۱۷. سنوسی، زین العابدین. (۱۹۵۶). ابوالقاسم الشابی: حیاتة و أدبه. تونس: دار الکتب الشرقیة.
۱۸. سید، محمود. (۱۳۷۹). تاریخ دول المغرب العربی. مصر: شباب الجامعة.
۱۹. شابی، ابوالقاسم. (۱۳۸۷). مذكرات. مصر: هنداوای.
۲۰. شمیم، علی اصغر. (۱۳۸۴). ایران در دوره سلطنت قاجار (قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم) (چاپ سوم). تهران: انتشارات زریاب.
۲۱. شمیم، علی اصغر. (۱۳۸۸). تاریخ ایران: دوره افشار، زند و قاجار (چاپ دوم). تهران: انتشارات جامی.
۲۲. عقاد، صلاح. (۱۹۹۳). المغرب العربی فی التاريخ الحديث والمعاصر (چاپ ششم). مصر: مكتبة الأنجلو المصریة.
۲۳. قانیاج، جان. (۲۰۱۲). أصول الحمايئة الفرنسیة علی تونس ۱۸۶۱-۱۸۸۱ (ترجمه: عادل بن یوسف و محمد محسن البواب).
۲۴. کرو، ابوالقاسم محمد. (۱۹۸۴). دراسات عن الشابی (چاپ دوم). تونس: الدار العربیة للكتاب.

٢٥. كرو، ابوالقاسم. (١٩٥٤). الشابى، حياته و شعره (چاپ دوم). بيروت: المكتبة العلمية و مطبعتها.
٢٦. مرزوقى، محمد. (١٩٧٣). صراع مع الحماية. تونس: دار الكتب الشرقية.
٢٧. مزالى، محمد الصالح. (١٩٦٩). وثائق تونسية. تونس: الدار التونسية للنشر.